

Språkliga rymdkapslar: rysk litteratur och skrivande i exil

Ett samtal mellan Janina Orlov och Olga Engfelt

Skrivandet i exil, språkets betydelse och den ryska litteraturens roll och inflytande i en tid präglad av migration och politisk repression: två kännare av den ryska litteraturen möttes i oktober i ett samtal under Helsingfors bokmässan. Janina Orlov är en av Nordens främsta översättare från ryska och finska till svenska.¹ Olga Engfelt är forskare och författare och har under senare år flitigt medverkat med essäer i *Nya Argus*, som arrangerade samtalet.

Janina Orlov: Idag ska vi tala om skrivandet i exil – ett ämne som blivit alltmer aktuellt i vår tid, präglad av stora migrationsvågor i samband med kriget i Ukraina och den ökande repressionen i Ryssland och Belarus. Vår gäst är Olga Engfelt, litteraturvetare, forskare och författare, ursprungligen från Ryssland. Olga disputerade vid Åbo Akademi med en avhandling om den finlandssvenska författaren Oscar Parland i den ryska litterära kontexten.

Olga Engfelt: Ja, det stämmer. I min avhandling placerade jag Oscar Parland i dialog med författare som Leo Tolstoj och Jurij Olesja, och vävde in ryska teoretiker som Viktor Sjklovskij och Michail Bachtin. Hela arbetet genomsyrades av en rysk anda.

Mitt postdoktorala projekt handlar om Tito Colliander och bär titeln *Vägen mellan öst och väst*. Jag påbörjade det 2019, före Rysslands fullskaliga invasion av Ukraina. Då fanns fortfarande tron på dialog – den kändes både möjlig och nödvändig. Mitt projekt var inte ideologiskt från

början, men verkligheten tvingade mig att omvärdera materialet och granska det utan de gamla, koloniala schablonerna om ”den stora ryska kulturen” som många av oss vuxit upp med.

Janina: Det har ju funnits flera stora migrationsvågor från öst till väst: den första efter oktoberrevolutionen och inbördeskriget på 1910–20-talen, när den intellektuella eliten tvingades bort av bolsjevikterror; i slutet av 1930-talet, i samband med Stalins utrensningar; och den tredje mellan 1960- och 1980-talen – präglad av politisk press, ekonomiska svårigheter och frågor om nationell tillhörighet.

Skulle du säga att vi nu bevittnar en fjärde våg?

Olga: Det tror jag, ja. Själv tillhör jag dock inte den vågen – jag flyttade till Sverige 2008, av personliga skäl, för kärlekens skull. Då kändes Ryssland fortfarande relativt fritt, eller rättare sagt: vi levde i illusionen av frihet.

Men idag ser vi en ny våg av migration – framför allt från Ukraina, men också från Ryss-

1 Janina Orlov har översatt bland annat Sofi Oksanen, Rosa Liksom och Katja Kettu, samt klassisk rysk litteratur som Aleksandr Pusjkins *Sagan om tsar Saltan*, och har mottagit flera prestigefulla utmärkelser, bland annat Finlands Lejons Pro Finlandia-medalj och Svenska Akademiens Finlandspris.

land. Den ryska intellektuella eliten har tvingats lämna landet. Många har stämplats som ”utländska agenter”, extremister eller till och med terrorister. De som bar upp landets kulturliv – författare, poeter, musiker – lever nu i exil.

Författare som Sergej Lebedev, Mikhail Sjisjkin, Boris Akunin, Vladimir Sorokin och Daria Serenko fortsätter sitt arbete utanför landet. De som stannat kvar och vågat trotsa regimen har hamnat i fängelse – som till exempel regissören och poeten Zjenja Berkovitj. För oss forskare, översättare och läsare i väst är det avgörande att inte låta dessa röster tystna, utan att lyfta fram dem och bevara deras närvaro i det litterära samtalet.

Janina: Migrationen väcker alltid språkfrågan. Språket blir en smärtpunkt – särskilt för författare, som ju använder det som sitt främsta verktyg. Jag vill citera Brodskij: ”Att vara en exilförfattare är som att vara en hund eller en människa som slungats ut i rymden – mer som en hund, eftersom ingen kommer att hämta en igen. Kapseln är ens språk. Och man upptäcker snart att kapseln inte graviterar mot jorden utan mot rymden. Exil är i första hand en språklig händelse: författaren tvingas, eller retirerar, in i sitt modersmål. Från att ha varit hans svärd blir språket hans sköld.”

Vad tänker du om den bilden?

Olga: Det är en rik och mångbottnad metafor. Jag håller med – delvis.

Att skriva på sitt modersmål är en kroppslig process; man har en intuitiv rytm, en djup fysisk kontakt med språket. I exil blir den kopplingen ännu mer smärtsam. Att skiljas från sitt språk, eller tvingas växla mellan flera, kan vara en existentiell förlust.

Jag skrev om detta i min artikel *Med rötter i vinden*, där jag berättade om poeten Natalja Klut-sjarjova, som före sin emigration från Ryssland 2023 tatuerade in orden ”Bevara mitt språk” – en hänvisning till Mandelstams verser.² Språket

Olga Engfelt och Janina Orlov på Helsingfors bokmässan 2025. Foto: Trygve Söderling.

är det mest dyrbara en skrivande människa har. Men samtidigt är det också språket som skiljer författaren från integrationen i den nya kulturen.

Brodskijs ord om ”skölden” kan ifrågasättas. Sköld mot vad? Mot vem? En etablerad dissident som Brodskij kunde tillåta sig att gömma sig i språkkapseln. Men de flesta har inte den möjligheten.

Själv har jag valt att skriva skönlitterärt på svenska och bedriva min forskning på svenska – det har blivit mitt arbetsspråk och mitt sätt att integreras.

Men hur mycket jag än försöker blir jag aldrig svensk i djupare mening. Det finns alltid en känsla av en mask – att jag använder svenskan för att smälta in, för att bli hörd.

Janina: Jag får ändå intrycket att det är ganska tyst i den ryskspråkiga exillitteraturen just nu?

Olga: Nej, inte alls. Många skriver – Sergej Lebedev, Mikhail Sjisjkin, Vladimir Sorokin, Sasja Filipenko, Maria Stepanova...

Men förstås, de mest etablerade har förlag och kontakter i väst. Andra kämpar med ekonomiska svårigheter och söker nya sätt att uttrycka sig.

2 Olga Engfelt, ”Med rötter i vinden. Improviserat berättande som ett sätt att övervinna trauman. Identitetens tillblivelse i Natalja Kljutsjarjovas *Apokalypsens dagbok* och Sofia Parlands *Skrivet på revbenen*”, *Nya Argus* 7-8/2024. <https://nyaargus.fi/2024/7-8/olga-engfelt-med-rotter-i-vinden-nya-argus-7-8-2024.pdf>

Dessutom finns det flera ukrainska ryskspråkiga författare som hamnat i ett slags limbo. Serhij Zjadan och Oksana Zabuzjko är tvåspråkiga och har övergått till ukrainska, medan Andrej Kurkov och Zenija Berezjnaja haft ryska som arbetspråk – vilket blivit ett både mentalt och etiskt problem just nu. Också språket blir ett slagfält.

Kriget i Ukraina har delat människors liv i ett före och efter. Många försöker fortfarande förstå vad som hände – och vilka de själva blev.

Janina: I din artikel ”Tystnadens geografi” skriver du om Sergej Lebedev.³ Han verkar fånga vår tid med sällsynt skärpa. Är han den ryska litteraturens främsta röst i dag?

Olga: Han är i alla fall en av de viktigaste. Lebedev skriver om det personliga ansvaret i historien – om hur ingen kan fly från sitt medansvar. Hans roman *Den vita damen* berättar om en gruva i Donetsk som förvandlats till en gravplats: först för fascismens offer, sedan för Stalins. Gruvan blir en symbol för det tysta vittnet – historien som inte går att begrava. Han påminner oss: man får inte glömma, inte vända bort blicken. Och samtidigt visar han hur den ryska propagandan idag använder andra världskriget som bränsle för ett nytt, brottsligt krig.

Lebedev – liksom poeten Berkovitj – säger: vi får inte använda våra förfäders seger som en dimridå framför nya övergrepp. Att *upprepa* är att fördubbla brottet.

Janina: I vilken grad påverkas dagens författare av den stora ryska litteraturen – Tolstoj, Dostojevskij, Tjechov?

Olga: Det finns en tydlig tendens att ta avstånd från dem, både språkligt och mentalt. Det är ett sätt att frigöra sig från den imperiala självbilden, från föreställningen om den ryska kulturens särställning.

Den klassiska ryska litteraturen kretsade kring de ”förbannade frågorna” – om skuld, mening och lidande – och slutade nästan alltid i exil, fängelse eller död, även om berättelsen började på en bal. Det finns aldrig några lyckliga

äktenskap, och alla kärlekshistorier slutar antingen på ett mentalsjukhus eller en kyrkogård. Dagens författare söker andra vägar: ironi, lek, nya berättarformer. Sorokin, till exempel, låter i sin senaste bok hjälten möta en drake med tre huvuden – Dostojevskij, Tolstoj och Tjechov – som symbol för det litterära arvet. Man ska inte förneka arvet, men inte heller bygga sin identitet på det. De gamla mästarna har sagt sitt; vår tid kräver nya ord.

Janina: Och den ryska intelligentian – finns den kvar?

Olga: Jag tror det, ja. Jag ser mig själv som en typisk representant. Många har lämnat landet, men många finns kvar – av familjeskäl, ekonomiska skäl, eller för att de helt enkelt inte *kan* lämna. Tjechov beskrev redan på sin tid den ryska intelligentians svaghet – oförmågan att agera. Men just där, i den andliga förflamningen, uppstår också fröet till motståndet.

Allt börjar i samtalen vid köksbordet – och slutar, förr eller senare, på gatorna. Ordet har alltid haft en enorm betydelse i Ryssland. Den kände 60-talspoeten Jevgenij Jevtusjenko sa i sin dikt ”Bratsks vattenkraftverk” att poeten i Ryssland är mer än en poet.⁴ Det har han nog rätt i. Poesin kan inte stoppa kriget, men den kan förändra medvetandet. Och det är där varje verklig förändring börjar.

Utskrift av samtalet: Olga Engfelt

3 Olga Engfelt, ”Tystnadens geografi. Sergej Lebedevs *Den vita damen* och det postsovetiska minnets landskap”, *Nya Argus* 7–9/2025.

4 Bratsks vattenkraftverk (ryska: *Братская ГЭС*) är ett av världens största vattenkraftverk och ligger vid floden Angara i Sibirien, Ryssland. Bygget började på 1950-talet och kraftverket stod klart i början av 1960-talet. Det var en del av Sovjetunionens stora satsning på energi och industrialisering i Sibirien. När Jevgenij Jevtusjenko skriver en dikt med titeln *Bratsks vattenkraftverk* använder han alltså en enorm, mäktig och symboliskt laddad byggnad som bild för människans ambition och kraft – och kanske också för samhällets och individens ansvar.